

Fata Márta

A természet kolonizációja és a társadalom ökonomizálása a 18. századi Temesi Bánságban

The Colonization of Nature and the Economization of Society in the Eighteenth-Century Banat of Temes

The study interprets intervention in nature as colonization. It also outlines further meanings of the concept of colonization in the eighteenth century, such as the attempt to consolidate the system of domination and relations, and the conditioning of human resources. In doing so, the study points to the close interconnection of these three meanings through the example of the Banate of Temes.

Tanulmányomban a természet kolonizációja és a társadalom ökonomizálása közötti kapcsolatra keresem a választ. A vizsgálat tárgya a Temesi Bánság, amely 1718 és 1778 között Bécs kizárólagos politikai és gazdasági ellenőrzése alatt álló terület volt. A Temesköz az Oszmán Birodalom részeként 1552 és 1717 között jelentős változásokon ment keresztül. A magyar lakosság elvándorlásával nemcsak a népesség száma, de etnikai összetétele is átalakult. Módosult a településszerkezet is, miután a városok és falvak száma jelentősen csökkent. Mindennek következtében a termelés szintje is erősen visszaesett. Az impériumváltás után a Habsburg-igazgatás olyan átfogó átalakítási folyamatot indított el, amelyben a kameralizmus és a felvilágosodás gazdasági és társadalmi eszméi jutottak érvényre. Ennek révén a bánság az államreformeszmék megvalósításának egyik európai modelljének tekinthető.¹

Az ily módon átalakuló bánságot a magyar történeti földrajzi és történeti, akárcsak a német (hely)történeti munkák leginkább olyan természeti-társadalmi színtérként értelmezik, ahol az új államberendezkedésnek köszönhetően gyökeresen megváltozott a tájhasználat és ennek következtében a táj képe. Ezen narratívák a változást leginkább lineárisan írják le, miszerint a természetbe való beavatkozás révén egyenes út vezetett az elvadult tájtól a megművelt és gazdaságilag hasznossá

¹ Fata 2014; Landais 2023.

tett kamarai uradalomig.² Ezzel szemben a Verena Winiwarter és Martin Schmid által fémjelzett bécsi szociálökölógiai iskola a társadalmi-természeti színteret mint dinamikus „társadalmi anyagcserét” értelmezi, amely a természet dinamikájának és a társadalmi változásoknak köszönhetően folyamatos változásban van. Társadalom és természet nem alá- és fölérendeltségben viszonyulnak egymáshoz, hanem saját törvényeik szerint egyenrangú félként kölcsönösen hatnak egymásra. Az iskola képviselői az emberi beavatkozást a természetbe kolonizáló tevékenységként, input-output folyamatként elemzik, amelyben a változás a bevitt energia által jön létre. A beavatkozás egyben állandó kötelezettséget ró a társadalomra, illetve a helyi közösségre annak érdekében, hogy az elért átalakítást fenntarthassa. Így az egyszer már megépített csatornát rendszeresen karban kell tartani, az egyszer már szántófölddé alakított területet állandóan meg kell művelni. Ám a természetbe való beavatkozás egyszersmind kockázatos társadalmi tevékenység is. Mivel a természet öntörvényű, így az adott társadalom soha nem értheti meg teljesen, hogy milyen természeti összefüggésbe avatkozik be. Ezáltal olyan kockázati spirált indíthat el, amellyel még a következő generációknak is szembesülniük kell.³

A kolonizáció fogalmának használata különösen alkalmas a 18. századi bányászati viszonyok elemzésére, mivel a kolonizációnak egyszerre három jelentése is megjelenik, amelyek szorosan összefüggnek egymással.

Az első jelentés a természeti rendszerbe történő célzott és hosszú távú emberi beavatkozás, ami mellett fontos szerepet játszik a kolonizáció mint uralmi viszony is. A bécsi kormányzat mindent megtett kameralista államelméleti és gazdasági elképzeléseinek megvalósítása érdekében, nem utolsósorban azzal a céllal, hogy a visszahódított területen az államhatalmat megszilárdítsa és a lehető leghatékonyabban működtesse. Ugyanakkor érvényesült a felvilágosodásnak az emberi fejlődésbe vetett hite is. Míg a kameralista elképzelések – többek közt új technikai eszközök és termelési módszerek bevezetésével – a természeti erőforrások kiaknázását célozták meg, addig az utóbbi az ember racionális munkavégzésére és alkotóerejének mozgósítására összpontosított. A 18. században, amikor az alattvaló számított az állam egyik legfontosabb erőforrásának, az állami intézkedések nemcsak a lakosság számát igyekeztek növelni, legfőképp a betelepítés, azaz a kolonizáció harmadik formája által, hanem egyúttal törekedtek képességeinek és tudásának kondicionálására is.⁴

² Wolf 2006; Kókai 2010; Marjanucz 2017.

³ Winiwarter–Schmid 2008; Schmid 2009; Schmid 2016.

⁴ Fata 2022: 179–226.

A kameralizmusnak a természetről alkotott képe számos korabeli írásban kifejezésre jutott. Johann Georg Krünitz például az „Oeconomische Encyclopädie” című művében a következőképpen foglalta ezt össze: „Isten hatalmas készletet halmozott fel a földön az emberek számára, ellátva őket mindazzal, ami a szükségleteikhez és jólétükhöz nélkülözhetetlen, és folyamatosan gondoskodik arról, hogy ez a készlet feltöltődjön.”⁵ Eszerint a fő szempont ember és természet kapcsolatában a hasznosság volt. A 18. század egyik meghatározó kameralistája, Johann Heinrich Gottlob von Justi több írásában is kitért erre, többek közt a mocsarak kapcsán. A nagy kiterjedésű mocsarak és vizes helyek Európa-szerte kihívást jelentettek, s mind tulajdonosaik, mind az állam számára ezen területek csak a lecsapolás után válhattak hasznossá.⁶ A mocsarak lecsapolása és a folyók szabályozása ezért a Habsburg Monarchiában is a 18. században megkezdett, a közlekedés fejlesztését és új mezőgazdasági területek kialakítását célzó meliorációs munkálatok prioritásai közé tartozott. A hasznosság elve érvényesült az alattvalók megítélésében is. A Habsburg-kormányzat a paraszti lakosságot nemcsak vallási/felekezeti lojalitása, hanem katonai képessége és termelési rendje szerint is rangsorolta, különösen a nem német tartományokban.

Ember és természet kapcsolatát a kolonizáció hármasságában⁷ három példán keresztül igyekszem felvázolni: az autochton lakosság életmódján, a folyószabályozás nehézségein és a német telepesek (kolonisták) tájhasználatán keresztül.

1. A Temesi Bánság – különösen annak északi és nyugati része – vizekben mindig is gazdag terület volt.⁸ Északon a Maros, nyugaton és délen a Tisza és a Duna határolják, a Temes és a Béga pedig kelet–nyugat irányban szelik át. A bánsági síkra érve a folyóknak a szabályozás megkezdéséig igen alacsony volt a lejtése, és így az áramlási sebessége is. Erős kanyargásuk miatt nagy területeket borítottak el vízzel, különösen hóolvadáskor és a bánságra jellemző tavaszi és késő őszi nagy esőzések idején. A mélyebben fekvő területeken ezért sok helyütt képződtek mocsarak, amelyek nyáron sem száradtak ki. A 18. század elején készült feljegyzések szerint az autochtonnak számító román és szerb lakosok sok helyütt ártéri gazdálkodást folytattak.⁹ Míg az árteret halászatra, addig a magas területeket elsősorban állattartásra használták, ahol kunyhók, rétek és gyümölcsfák is álltak. A házak fedésére és fűtésére használt nádat szintén az árterületről nyerték.

⁵ Idézi Bayerl 2001: 34.

⁶ Justi 1761: 65.

⁷ Veichtlbauer 2016; Hübner 2019; Fata 2022: 15–17.

⁸ Grisellini 1780: II. kötet.

⁹ Szentkláray 1879: 35.

A falvak és a szántóföldek is gyakran a vízfolyások közelében helyezkedtek el, így a lakosok állandóan úton voltak falujuk és az árterületen lévő ingóságaik között. Alkalmazkodtak a folyók ár- és száraz időszakainak ritmusához, és ugyanúgy, ahogy a Duna és Tisza mellett élő magyarok, szimbiózisban éltek a vízzel.¹⁰

Az államigazgatás tisztviselői ezt az életmódot „hibásnak” tartották. Az 1734-es kamarai felmérés szerint az árvizek „sok kárt okoznak a parasztok terményeiben, rétjeiben, hídjaiban. [...] Ezt a sok kárt könnyen elháríthatnák, ha terményeiket a kissé magasabban és nem az alacsony területeken fekvő helyeken termelnék, amelyek az árvizektől nincsenek biztonságban, amit persze maguk is jól tudnak. De mivel a földet nem úgy művelik, mint az Németországban vagy Csehországban szokás, s mivel a mocsarakban vagy nedvesebb helyeken a termelés a termékenység szempontjából előnyösebb, különösen az év szárazabb időszakában, ezért házárdíroznak.”¹¹ Ami az osztrák és cseh területekről származó tisztviselők szemében kiszámíthatatlan kockázatnak és gazdaságtalannak tűnt, az a helybeliek számára, akik kellő tapasztalattal rendelkeztek a vízzel való együttélésről, kiszámítható veszteség volt.

A tisztviselők a rendszeres árvizek mellett a nyugat-bánsági síkvidékre már ekkoriban jellemző fahiányt és a nagy kiterjedésű mocsarak miatt uralkodó rossz levegőt is a bánsági táj „deficitjeként” értékelték. A közigazgatás itt is részben a lakosok tradicionális élet- és gondolkodásmódját okolta, amikor arról tudósított, hogy az önellátó gazdálkodást folytató lakosok nagyrészt kivágták a part menti erdőket. És mivel tűzifa és faanyag hiányában „beérik a náddal, ami nem kerül semmibe”, nem erdősítenek. A jelentés szerint a lakosok közvetve a rossz levegőért is felelősek voltak, mert a levegő különösen ott volt egészségtelen, „ahol sokat építkeznek és sokat ássák a földet”.¹² Így a tradicionális építkezés is célkeresztbe került.

A román és szerb alattvalók életmódja nemcsak az ártéri gazdálkodás, hanem a legelőkön folytatott félnomad szarvasmarha-tenyésztés miatt is mobil volt, és ezért a közigazgatás számára – mivel kevésbé tűnt ellenőrizhetőnek – nemkívánatossá lett. Claude Florimond Mercy tábornok, a Temesi Bánság első kormányzója, az állami berendezkedési tervezetében már 1718-ban megfogalmazta a célt, hogy a lakosokat „bizonyos gyengédséggel kell traktálni, hogy hozzászoktassuk őket a

¹⁰ Számtalan adatot tartalmaz a 18. századi időjárás, természeti és életmódviszonyokhoz Baróti kétkötetes adattára: Baróti 1896–1900.

¹¹ Chorographia 1734: 61.

¹² Chorographia 1734: 193.

mi viselkedési normáinkhoz”.¹³ És valóban, az 1730-as évekig alig telt el hónap anélkül, hogy a temesvári adminisztráció ne adott volna ki rendeletet a mobilitással járó félnomád életmód ellen.¹⁴

Az összefoglalóan csak németnek nevezett követendő új normákhoz tartozott az ártéri gazdálkodás feladása és a mezőgazdaságra való áttérés is, így többek közt a háromnyomásos gazdálkodás átvétele, amely egyben új napi és éves munkaritmust jelentett a kétnyomásos gazdálkodással és a rideg állattartással szemben. A kameralista Habsburg-adminisztráció az autochton lakosok extenzív gazdálkodását a termékeny talajjal való pazarló bánásmódnak tekintette, amely párosulva a félnomád és mobil életmóddal, korabeli szóhasználatlaltal civilizálatlannak, azaz korszerűtlennek számított.¹⁵

2. A Bánság fő folyóinak tisztítása és szabályozása mind az ott állomásozó hadsereg, mind pedig a szaporodó népesség nyersanyaggal, élelmiszerral és munkaeszközökkel való ellátása miatt már a kezdetektől fogva stratégiaiul fontos feladatnak számított. A szállítási feltételek javítása rendkívüli jelentőséggel bírt, hisz még a folyószabályozások megindításához szükséges több ezer ást, lapátot és csákányt is Stájerországból kellett a Bánságba szállítani. Mercy kormányzó a Béga szabályozását helyezte előtérbe, amelynek felső folyásán főképp Temesvár (ma: Timișoara, Románia) faszükségletét, alsó folyásán pedig a város kereskedelmét kívánta megoldani. Az 1721-ben megkezdődött munkálatok azonban igen nagy kihívás elé állították a katonai mérnököket, mivel a Béga és a vele Lugostól (ma: Lugoj, Románia) Temesvárig párhuzamosan haladó Temes folyórendszere szinte a felismerhetetlenségig összefonódott egymással, magas vízállásnál pedig valóságos tengerré változtatta a tájat. A Béga felső folyását Temesvárig 1728 és 1732 között részben egyenes mederbe, részben pedig egy új faúsztató csatornába terelték. Temesváron négy kisebb, zsilipekkel ellátott csatornát építettek, amelyek egyebek mellett lehetővé tették a vár körüli mocsarak lecsapolását.¹⁶ Ezzel javult a város ivóvíz- és levegőminősége is.¹⁷

Mercy a Béga alsó folyását is szabályoztatta egy Klekig (ma Szerbia) tartó, mintegy 70 kilométer hosszú hajócsatorna megépítésével, amely Temesvárt a Tiszán keresztül a Dunával kötötte volna össze. A csatorna továbbépítése a Tisza

¹³ Unvorgreifliche(s) Einrichtungs Projekt 1718: 99–100.

¹⁴ Baróti 1896: I. kötet.

¹⁵ Fata 2022: 187.

¹⁶ Guettler 1936; Jancsó 2007.

¹⁷ Temesváron a környékbeli mocsarak miatt azonban még az 1760-as években is olyan rossz volt a levegő, hogy 1768-as bánsági útja után II. József javasolta a tartományi közigazgatási székhely áthelyezését Nagybecskerekre (ma: Zrenjanin, Szerbia). Szentkláray 1879: 213.

torkolatáig azonban a kormányzó 1734-ben bekövetkezett halála után befejezetlen maradt. Így a rendszeres hajózás és a kívánt kereskedelmi forgalom még sokáig nem volt lehetséges.¹⁸

A Bégán elvégzett építési munkálatokat követően a tartományi közigazgatás rendeletekkel kötelezte a csatorna menti román és szerb községeket, hogy „tiszteséges bérért” rendszeresen tisztítsák a folyót, és szükség esetén javítsák a töltéseket. De ezzel egy időben elvették a községektől régi használati jogaikat, amikor megtiltották a hal- és teknőshalászatot, a kenderáztatást és a hajómalmok építését.¹⁹ Mindez kevésbé ösztönözte a községeket a munkálatok rendszeres végzésére. De maga a közigazgatás is elhanyagolta a karbantartás ellenőrzését. Így nem tudta megakadályozni, hogy a part menti falvak az alacsonyan épített gátakat állataik legeltetésére használják, amelyek ezért hamarosan tönkrementek. A csatornák a rendszeres áradások, a szemét és az állati tetemek miatt olyannyira eliszaposodtak, hogy a közlekedés már alig volt lehetséges, és ott is árterek alakultak ki, ahol korábban nem voltak.²⁰

1753-ban a kormányzat újra elrendelte a Béga hajózhatóvá tételét. A munkával megbízott Johann Georg Stockhausen megállapította, hogy a Béga alsó folyásán 53 kisebb-nagyobb gátszakadás történt. Emiatt nemcsak a falvak szenvedtek, de nyolc, állattartás céljára bérbe adott puszta is használhatatlanná vált. Stockhausen költséghatékonysági alapon a régi csatorna felújítása helyett egy új építését javasolta. A mintegy 25 kilométer hosszú és 9 méter széles csatornát 1755-ben nyitották meg, ám már az építés közben nyilvánvalóvá vált, hogy ezzel a Béga változó vízszintjének problémáját még mindig nem sikerült megoldani. A bántási időjárás miatt ugyanis a csatornán téltől kora nyárig nagyon magas volt a vízállás, míg nyár közepén 40-50 centiméterre is leapadt a víz. Miután 1754/55 telén szokatlanul sok csapadék hullott, amit az új csatorna nem tudott levezetni, a gátakat meg kellett magasítani.²¹

Stockhausen a munkát összefoglaló jelentésében rámutatott, hogy a Béga alsó folyásán elvégzett munkálatok sikere a felső folyáson végzett építések folytatásától függ. Magas vagy alacsony vízállás idején ugyanis nemcsak a hajózást kellett leállítani, hanem a temesvári gyárak és vízimalmok működését is. A megfelelő mennyiségű vízellátás érdekében Kostílnál a régi zsilip helyén egy új, szélesebb zsilip építését kezdték el. Amikor 1757-ben a központi kormány a neves és a Habsburg Birodalom más területein nagy gyakorlatot szerzett mérnököt, Maximilian Fre-

¹⁸ Guettler 1936; Jancsó 2007.

¹⁹ Baróti 1896: I. 149–150.

²⁰ Baróti 1896: I. 202.

²¹ Temeszy 1932.

mautot bízta meg a Béga és a Temes közötti terület átfogó hidrológiai rendezésével, Fremaut a két folyó csatornákkal való szabályozását javasolta. A megvalósított terv szerint, amikor a Béga vízszintje alacsony volt, a Temes vizét vezették a Bégába, és amikor a Béga vízszintje volt magas, a vizet onnan engedték a Temesbe. A Temest több helyütt átvágták, és az alacsonyabb pontokon gátakat emeltek, Kostilnál (ma: Coșteiu Mic, Románia) a zsilipet felújították, és Hattyasnál (ma: Hitiaș, Románia) egy továbbit építettek.²² A tartományi közigazgatás azonban ezúttal sem fordított megfelelő figyelmet a karbantartás rendszeres, szigorú ellenőrzésére. Pusztán a zsilipek üzemeltetésére és karbantartására hoztak létre felügyeletet. További érdemleges munkálatokra és javításokra ezután már nem került sor. Amikor ugyanis újabb problémák merültek fel és ezért a tartományi közigazgatás 1771-ben végleges megoldást kért, Mária Terézia ezt más sürgős kiadásokra való hivatkozással elutasította.²³

3. Német telepesek már 1718-tól folyamatosan érkeztek a Bánságba, de egy-egy pátenst hatására mindig ugrásszerűen megnőtt a bevándorlók száma. Így például a hétéves háború után a több tízezer bevándorló számára mindössze 9 év alatt 30 új falu és 26 új falurész épült.²⁴ Mária Terézia a német bevándorlókat kezdetben nemcsak a már régebben létrejött német falvakban, hanem áttelepített románok helyén is igyekezett letelepíteni. De ez az utóbbi módszer a kitelepített lakosság kártalanítása miatt meglehetősen költséges volt. Ama elképzelése azonban, hogy a bevándorlókat kiszáritott mocsaras területekre telepítsék, a legtöbb esetben kivitelezhetetlennek bizonyult, mivel a lecsapolt területek még évekig alkalmatlanok voltak a földművelésre. Ezért végül több, szarvasmarha-tenyésztésre használt pusztát jelölt ki számukra.²⁵

A szántóföldi gazdálkodás intenzívebbé válásával, az árterek meliorációjával és a szántóföldek rendezésével egyre szűkebbé váltak az extenzív állattartás hagyományos terei. Ezért az 1760-as években kiéleződött a legelőkért folytatott harc a szántóföldi gazdálkodást folytatókkal való benépesítés hívei, illetve a szarvasmarha-tenyésztők és -kereskedők között. Az extenzív állattenyésztés kevés befektetéssel, de annál nagyobb haszonnal járt. Az állatok a nyílt legelőkön keresték a táplálékot, a takarmány minősége a helyi viszonyoktól függött, és az időnként előforduló járványokat járulékos veszteségként könyvelték el a tenyésztők. E félműködő állattenyésztés egyfajta, a természettel szembeni védekező/defenzív termelési

²² Fremaut 1757, 1759; Guettler 1936; Jancsó 2007.

²³ ÖStA HHStA KA Staatsrat: Protokolle, Indices, Akten, 1771/3458 okt 9; ÖStA/FHKA NHK Banater Akten r. Nr. 116, 905r–907v.

²⁴ Czoernig 1857: 19–30.

²⁵ Fata 2020: 34–39.

forma volt, amely kizárólag a rétekre és legelőkre – mint elsődleges erőforrásokra – támaszkodott, és a kockázatok csökkentésére törekedett.²⁶

Ennek szöges ellentéte volt az a tájhasználat, amelyet a német telepesek folytattak. Az ugar és a legelők feltörése és a mezőgazdasági termelés megindítása nagy elszántságot és fáradságot követelt. Az időjárási és természeti viszonyoknak való nagy kiszolgáltatottság miatt ugyanakkor lényegesen több kockázattal is járt, mint a marhatenyésztés. A német kolonisták munkáját megkönnyítendő az 1760-as évektől létrehozott telepesfalvak a kameralista elképzelések nyílt/offenzív színtereivé váltak. Ez nem csupán számos juttatást és több évi adómentességet jelentett a közösségek számára, hanem meghatározott rend szerint épített falvakat és gazdálkodást. Michel Foucault-val szólva, ezek a falvak heterotópiák, azaz megvalósult utópiák voltak, amelyek abban különböztek más falvaktól, hogy olyan jogi, gazdasági, társadalmi és felekezeti elképzeléseknek voltak alárendelve, amelyekkel tervezőik a fennálló viszonyokat kívánták tökéletesíteni.²⁷

A falvak „geometrikusan” (azaz megadott rend szerint) tervezett és kimért települések voltak. A falu mérete, alakja és ugyanígy a portákon emelt lakóházak és gazdasági épületek elhelyezése, mérete és kivitelezése szigorúan szabályozott volt. Az új falvak tervrajzai alapján jól látható a telkek szigorú geometriai rendje, valamint a szántóföldek, rétek és legelők egyértelmű térbeli elkülönítése is. A racionális földművelést nemcsak a kötelező háromnyomásos gazdálkodás és a vetésforgó jelezte, de például a szántóföldek szigorúan szabályos, hosszúkás formája is. Mint ismeretes, ez elsősorban az ágyásshántásnak volt köszönhető. A „geometria” más területen is szolgálni volt hivatott a paraszti élet és munka funkcionális kapcsolatát, így például a földek és a lakóházak között előírt rövid távolság segítségével.²⁸

A paraszti gazdaságok egész, fél és negyed szessziókból álltak. Egy egész szesszió a Bánságban egységesen 37 katasztrális holdat jelentett, amely 24 hold szántóból, hat-hat hold rétből és legelőből, valamint egy hold házhelyből tevődött össze. A telepesek között kiosztott szessziók nagysága a családban levő aktív dolgozók számán alapult, de az adminisztráció arra is ügyelt, hogy egy településen belül a birtokméretek optimálisan oszoljanak meg. Így a tér „geometriája” mellé a lakosság „társadalmi aritmetikája” is társult.²⁹

A háromnyomásos gazdálkodás és a vetésforgó kötelező alkalmazása nem akadályozta, hanem inkább ösztönözte a kolonista családi gazdaságok agrárindividualista jellemzőinek kibontakozását. Teljes értékű gazdálkodónak lenni azt

²⁶ Luković 2010; Fata 2020.

²⁷ Fata 2022.

²⁸ Schimscha 1939; Luković 2010.

²⁹ Impopulations Haupt Instruction ddo. 11. Jänner 1772., Czoernig 1857.

jelentette, hogy a szóban forgó gazdaság alkalmazta a növénytermesztés széles skáláját, ugyanakkor a szántóföldi művelés, az állattenyésztés és a szőlőtermesztés egymást kiegészítve történt, ügyelve a kimért termőterületek minél hatékonyabb kihasználására.

A parcellák kimérésekor a mérnökök azt az utasítást kapták, hogy jegyezzék fel a terület elhelyezkedését, jelöljék meg a mezőgazdaságra használható és használatatlan területeket. Miközben a termőföldeket felmérték, és értékelték a talaj minőségét is, addig a használatatlan területeket általában csupán a mezőgazdaságilag alkalmas területek negligálásaként, kietlen területként jegyezték be. Ezzel egyértelmű határvonalat húzva a művelt táj és a vadon között, mely utóbbihoz a mocsarak és árterek tartoztak.³⁰ Majd csak II. József idején fordul a figyelem ezen területek felé, aki utilitarista politikai és gazdasági elveinek megfelelően a vadon hasznosítását is célul tűzte ki.³¹

Összegezve elmondható, hogy a 18. századi Bánságban a természet „kolonizációja” és a társadalom ökonomizálása kéz a kézben járt. A természetben rejlő erőforrásokat tradicionális módon használó életmód már nem felelt meg az új társadalmi berendezkedés elvárásainak, amely céljai elérése érdekében a természet erőforrásainak kiaknázására törekedett, többek közt magasabb szintű tájhasználatot képviselő földművesek letelepítésével. Eközben, mint ahogy a Béga szabályozása szemlélteti, a természet átalakítása egy végtelen spirális folyamatot indított be, mivel az átalakított táj a beavatkozásra mindig újabb és újabb kihívásokkal reagált.

Források

Österreichisches Staatsarchiv (ÖSta) Haus-Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Wien
Kabinettsarchiv (KA)

Staatsrat: Protokolle, Indices, Akten, 1771/3458 okt 9.

Hofkammerarchiv (FHKA) Neue Hofkammer (NHK)

Fremaut 1757: Banater Akten r. Nr. 111. Fremaut, Maximilian: Untersuch- und Beaugenscheinigungs Bericht eines Theiles des Temesflusses von der Gegen Lugos an bis unterhalb des Dorfes Hysias, wie nicht minder eines Theiles des Begaflusses, von dem kleinen Orte Faczet an bis zum Dorf Topolovics, 1757.

³⁰ Luković 2010.

³¹ Fata 2014: 233–256.

Fremaut 1759: Banater Akten r. Nr. 111. Fremaut, Maximilian: Bericht und lautanliegenden Plan, so der Lauf der Themes von der Costiller Schleusse bis unterhalb des Dorfes Hisiasch, wo sich selbe mit dem Fluss Jar-kosch vereinigt, vor Augen stellet, verfestigte Beschreibung, 1759.
Banater Akten r. Nr. 116.

Chorographia 1734: Chorographia Bannatus Temessiensis sub auspiciis novi gubernatoris edita. Wolf, Josef (Hg.): *Materialien Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde*. Heft 5. Tübingen 1995, 55–127.

Impopulations Haupt Instruction ddo. 11. Jänner 1772. In: Czoernig, Karl von 1857: *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*. Bd 3. Wien, 1–13.

Unvorgreifliche(s) Einrichtungs Projekt 1718: Unvorgreifliche(s) Einrichtungs Projekt in dem Banat Temesvar pro Anno 1718. In: Roos, Martin (Hg.): *Providentia Augustorum. Unter der Obhut der Kaiser. Dokumente zu den Anfängen des Temescher Banats 1716–1739*. Temeswar – München 2018, 98–112.

Hivatkozott irodalom

Baróti Lajos 1896–1900: *Adattár Délmagyarország XVIII századi történetéhez*. 2 köt. Temesvár.

Bayerl, Günter 2001: Natur als Warenhaus. Der technisch-ökonomische Blick auf die Natur in der Frühen Neuzeit. In: Hahn, Sylvia – Reith, Reinhold (Hgg.): *Umwelt-Geschichte. Arbeitsfelder – Forschungsansätze – Perspektiven*. Wien, 33–52.

Czoernig, Karl von 1857: *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*. Bd 3. Wien.

Fata, Márta 2014: *Migration im kameralistischen Staat Josephs II. Theorie und Praxis der Ansiedlungspolitik in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790*. Münster.

Fata, Márta 2020: Zum Gemeinwohl in guter Ordnung? Zur Gründungsgeschichte von Hatzfeld. In: Johler, Reinhard (Hg.): *Hatzfeld. Ordnungen im Wandel*. Timișoara – Bonn, 33–76.

Fata, Márta 2022: Meliorationen im Temeswarer Banat im Kontext der Kolonisierung der Natur und Ökonomisierung der Gesellschaft (1718–1778). In: Fata, Márta (Hg.) *Melioration und Migration. Wasser und Gesellschaft in Mittel- und Ostmitteleuropa vom 17. bis Mitte des 19. Jahrhunderts*. Stuttgart, 179–226.

Griselini, Franz 1780: *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats: in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*. Bd. 2. Wien.

- Guettler, Hermann 1936: *Die Wasserbauarbeiten im Banat von 1717–79 und die Kultivierung und deutsche Besiedlung des Landes*. (PhD disszertáció) Universität Wien.
- Hübner, Jonas 2019: Der Kolonie-Begriff zwischen Kolonisation und Kolonialismus. Zur historischen Semantik der europäischen Expansion in der deutschen Politischen Ökonomie (1650–1800) In: *Zeitschrift für Weltgeschichte* (20.) 431–457.
- Jancsó Árpád 2007: *A Bega, a Bánság elkényeztetett folyója*. Temesvár.
- Justi, Johann Heinrich Gottlob von 1761: *Abhandlungen von der Vollkommenheit der Landwirthschaft und der höchsten Cultur der Länder*. Ulm – Leipzig.
- Kókai Sándor 2010: *A Bánság történeti földrajza (1718–1918). A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában*. Nyíregyháza.
- Landaïs, Benjamin 2023: *Le Banat habsbourgeois un laboratoire politique aux confins de l'Europe éclairée. Nations, privilèges et ethnicité*. Strasbourg.
- Luković, Jovica 2010: „Cultivierung des wüsten Landes“ Die Habsburger Akkulturationspolitik im Banat und die Beharrungskräfte der naturalen Ökonomie (1718–1778). In: Garstenauer, Rita – Landsteiner, Erich – Langthaler, Ernst (Hgg.): *Land-Arbeit Arbeitsbeziehungen in ländlichen Gesellschaften Europas (17. bis 20. Jahrhundert)*. Innsbruck – Wien – Bozen, 36–65.
- Marjanucz László 2017: *A Temesi Bánság vázlatos történeti útja, 1716–1848: osztórák tartományból magyar megyék*. Makó.
- Schimscha, Ernst 1939: *Technik und Methoden der thesesianischen Besiedlung des Banats*. Baden bei Wien.
- Schmid, Martin 2009: Die Donau als sozionaturaler Schauplatz. Ein konzeptueller Entwurf für umwelthistorische Studien in der Frühen Neuzeit. In: Ruppel, Sophie – Steinbrecher, Aline (Hgg.): *„Die Natur ist überall bey uns“. Mensch und Natur in der Frühen Neuzeit*. Zürich, 59–79.
- Schmid, Martin 2016: Long-Term Risks of Colonization: The Bavarian „Donau-moos“. In: Haberl, Helmut et al. (Hgg.): *Social Ecology: Society-Nature Relations across Time and Space*. Cham, 391–415.
- Szentkláray Jenő 1879: *100 év Dél-Magyarország újabb történetéből (1779-től napjainkig)*. Temesvár.
- Temesy, Győző 1932: A Bega csatorna befejezése Temesvár és Nagybecskerek közt. *Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts* (2.) 183–198.
- Veichtlbauer, Ortrun 2016: *Zwischen Kolonie und Provinz Herrschaft und Planung in der Kameralprovinz Temeswarer Banat im 18. Jahrhundert*. Wien.

- Winiwarter, Verena – Schmid, Martin 2008: Umweltgeschichte als Untersuchung sozionaturaler Schauplätze? Ein Versuch, Johannes Colers „Oeconomia“ umwelthistorisch zu interpretieren. In: Knopf, Thomas (Hg.): *Umweltverhalten in Geschichte und Gegenwart. Vergleichende Ansätze*. Tübingen, 158–173.
- Wolf, Josef 2006: Das Banat als historische Region. *Österreichische Osthefte* (48.) 903–932.